

Marie Kamphuis-lezing 2011

LEXICON VAN EMPOWERMENT

Prof.dr. Tine Van Regenmortel

MKS Marie Kamphuis STICHTING

Lexicon van empowerment

Marie Kamphuis-lezing 2011

LEXICON VAN EMPOWERMENT

Prof.dr. Tine Van Regenmortel

MKS Marie Kamphuis STICHTING

COLOFON

© 2011 Marie Kamphuis Stichting, Utrecht

Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgenomen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of op welke manier dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 90 818173 0 1

NUR 741

Bureauredactie en vormgeving: Rien van Eck, 's-Hertogenbosch

Druk: Printerij Copy Graphic, 's-Hertogenbosch

Marie Kamphuis Stichting

Bestuurssecretariaat

t.a.v. Henny Dhont

Postbus 19313

3501 DH Utrecht

www.mariekamphuisstichting.nl

INHOUD

WOORD VOORAF	7
TER INLEIDING	9
Een persoonlijk bottom-up proces	9
Waarom een lexicon van empowerment?	11
Omschrijving van empowerment	12
1. THEORIE VAN EMPOWERMENT	13
Een uitdagend paradigma met ethische grond	13
Positieve krachtgerichte focus vanuit erkenning van de kwetsbaarheid	14
Relationeel burgerschap, relationele autonomie en samenredzaamheid	14
Een meerlagig, oneindig en ‘enabling’ proces	16
Kracht én macht	17
Circulaire causaliteit, gedeelde verantwoordelijkheid zonder ‘blaming’	18
Ervaringskennis en -deskundigheid en veerkracht	19
2. PRAKTIJK VAN EMPOWERMENT	21
Krachtgerichte zorg: de relatie als fundament	21
Positieve basishouding	22
Faciliterende activiteiten, krachtgerichte technieken en instrumenten	25
Krachtgerichte organisaties, netwerken en beleid	27
Handelingsprincipes van empowerment	29
3. EMPOWERMENT EN ONDERZOEK	32
Kruisen van drie gelijkwaardige kennisvormen	32
‘To prove’ en ‘to improve’	33
Responsieve, participatorische en waarderende onderzoeksmethoden	34
‘Critical friend’-rol van de onderzoeker	35
Een empowerende onderzoeksgemeenschap	36
TER UITLEIDING	38
BIBLIOGRAFIE	39
DE MARIE KAMPHUIS STICHTING	44
De bijzondere leerstoel	44
MKS-lezing en MKS-prijs	45
MKS-website en MKS-archief	46

WOORD VOORAF

Het is zeker niet voor het eerst dat bestrijding van armoede in het brandpunt van de belangstelling staat. Het maatschappelijk werk in Nederland en in de VS is, zoals wel gezegd wordt, 'afkomstig uit het armenhuis'.

Toch blijkt steeds weer dat in elk tijdvak groepen mensen aan de onderkant van de samenleving terechtkomen, ondanks onze sociale voorzieningen en de inzet van vele zorg- en hulpverleners.

Met het breed opgezette project 'empowerment' (een beetje jammer dat niet voor een treffend Vlaams woord is gekozen) wil Van Regenmortel een actueel antwoord geven op de hedendaagse armoedeproblematiek. De opzet van het project sluit aan bij een definitie uit een publicatie van het Ministerie van Sociale Zaken en Werkgelegenheid: 'Armoede is veel meer is dan een één-dimensionaal financieel begrip. Armoede is niet alleen een kwestie van de hoogte van het inkomen, het is ook een kwestie van het ontbreken van kansen om deel te nemen aan de samenleving, zoals toegang tot de arbeidsmarkt, maatschappelijke activiteiten en de gezondheidszorg.' (Armoede, november 2010).

Het project empowerment geeft handvatten voor een meerdimensionale aanpak van het vraagstuk.

Teteringen, november 2011

Lou Jagt,

secretaris Marie Kamphuis Stichting

TER INLEIDING

Ik ben oprecht vereerd met de uitnodiging voor deze Marie Kamphuis-lezing 2011. Het is een genoegen om deze traditie verder te zetten en zodoende mee inhoud te geven aan ontwikkelingen die van belang zijn om het beroep van maatschappelijk werk niet alleen in de kijker zetten, maar het ook wetenschappelijk verder te onderbouwen. Het empowermentkader staat centraal in mijn lezing en is tevens een belangrijk speerpunt in de internationale definitie van maatschappelijk werk. Ik promoveerde op dit thema in 2002 aan de K.U. Leuven (Van Regenmortel, 2002a) en het vormt sindsdien de basis voor verdere theorieontwikkeling, voor de uitbouw van methodieken en zorgpraktijken en voor (evaluatie)onderzoek. Mijn lezing zal deze drie aspecten behandelen.

EEN PERSOONLIJK BOTTOM-UP PROCES

Eerst wil ik u graag vertellen hoe ik zelf bij empowerment ben gekomen. Ik werk intussen reeds 25 jaar als wetenschapper, maar ik ben nog steeds blij dat ik mijn loopbaan ben begonnen in de praktijk. Ik ben van opleiding klinisch psychologe en startte mijn loopbaan in een project 'Beschut Wonen' in het Antwerpse. De ervaringen die ik daar opdeed en vooral het intense en warme contact dat ik met bewoners had, hebben zeker mijn verdere onderzoekswerk later aan de universiteit mee inhoud en richting gegeven en me geleid naar empowerment. Vele bewoners die ik begeleidde kenden een chronisch psychiatrische problematiek, zaten financieel zeer krap en hadden een erg beperkt sociaal netwerk. In hun contacten met anderen en met maatschappelijke instituties waren de meeste bewoners ernstig gekwetst. 'Erbij horen' in de samenleving was voor hen zeker geen evidentie en de stap van een instelling of van een geïsoleerd bestaan in de stad naar het kleinschalige beschut wonen was een enorme verandering voor hen en bood, mijns inziens, kansen op herstel en op een betere kwaliteit van leven. Ik ondervond dat de bewoners heel wat krachten in zich hadden, om warmte te geven, om te genieten van kleine dingen, om als vrijwilliger te werken of zich in te zetten voor hun baan in een al dan niet beschermde omgeving, om voor medebewoners te zorgen, om het appartement of huis gezellig te maken, om te investeren in duurzame relaties.

De kracht temidden hun kwetsbaarheid is me bijgebleven, maar ook het inzicht dat vele krachten en potenties van mensen met psychische problemen, en breder van kwetsbare personen, onderbenut blijven. De manier waarop onze samenleving is georganiseerd - gericht op de modale burger - en de wijze waarop we kijken naar mensen die 'anders' zijn, hebben hier veel mee te maken. Het onvoldoende appelleren op hun krachten, geen ruimte maken voor deze mensen, is een verantwoordelijkheid van de bredere samenleving, van maatschappelijke instituties zoals onderwijs, hulpverlening, en ook van de gewone burger. Doortje Kal (2001) duidt dit mooi aan met het concept 'kwartiermaken'.

Naast de bewondering voor maatschappelijk kwetsbare personen, leerde ik toen ook het eerstelijnswerk enorm waarderen. De therapeutische modellen die ik in mijn opleiding had geleerd, gaven me weinig handvatten hoe ik best om diende te gaan met de bewoners met een multicomplexe problematiek. Het was zelf zoeken, met vallen en opstaan, een hard labeur dat veel voldoening gaf, maar ook veel energie opslopte.

Ik zette na twee jaar de stap naar het wetenschappelijk onderzoek. De interesse voor maatschappelijke kwetsbare groepen heeft me niet meer losgelaten, samen met vraag hoe hulpverlening hen het beste kan helpen. Dit leidde onder meer tot de ontwikkeling van de maatzorgmethodiek (Van Regenmortel, 1996). Een methodiek die ik samen met maatschappelijke werkers heb ontwikkeld in een soort van onderzoekslaboratorium dat ik een academische werkplaats 'avant la lettre' zou durven te noemen. Deze methodiek noem ik vandaag een krachtgerichte basismethodiek voor het maatschappelijk werk. Ze werd breed omarmd door het werkveld, in het bijzonder door eerstelijns professionals. Maar - en dit verheugde me zeer - ook cliënten en verenigingen waar armen het woord nemen, omarmden deze maatzorgmethodiek. Het werd de start van een constructieve samenwerking om samen met hen de methodiek van ervaringsdeskundigen in de armoede en sociale uitsluiting (Van Regenmortel et al., 1999; Van Regenmortel et al., 2000) uit te werken. Mijn behoefte om deze evoluties en methodieken meer theoretisch te onderbouwen, bracht me bij het concept empowerment. Vandaag wordt empowerment door het Vlaamse beleid opgenomen als richtinggevend kader om sociale uitsluiting te bestrijden. Zo wordt in het Vlaams Actieplan Armoedebestrijding (VAPA) 2010-2014 van Minister Lieten het empowerend beleid expliciet als uitgangspunt van het armoedebestrijdingsbeleid geformuleerd.

Empowerment is in Vlaanderen actueel in het kader van armoedebestrijding en de bestrijding van dak- en thuisloosheid in het bredere welzijnswerk, maar steeds meer wordt het ook als zinvol kader gezien voor andere thema's, ande-

re doelgroepen en sectoren. Ik denk bijvoorbeeld aan het activeringsdiscours met het concept van krachtgerichte activering en integrale werk- en welzijnstrajecten, kortweg W² genoemd (Sannen & Van Regenmortel, 2011; Steenssens et al., 2009; Steenssens et al., 2008). Ook bij de integratie van etnisch-culturele minderheden en in het inburgeringsdiscours wordt empowerment genoemd (Ackaert & Van Regenmortel, 2011). Het komt naar voren in de bijzondere jeugdzorg, in de sector van mensen met een lichamelijke en verstandelijke beperking, in de ouderenzorg. Ook binnen de geestelijke gezondheidszorg neemt empowerment aan belang toe (Van Regenmortel, 2011; Van Regenmortel, 2009a). Dit is reeds langer een gegeven in de geestelijke gezondheidszorg in Nederland, denk bijvoorbeeld aan het HEE-concept, en de herstel- en rehabilitatiebenadering (Boevink, 2009). We zien empowerment ook uitdrukkelijk terugkomen in methodieken als bijvoorbeeld Eigen Kracht Conferenties, Families First, persoonlijke toekomstplanning, ervaringsdeskundigen, casemanagement, outreaching werken, korte oplossingsgerichte therapie. Van oudsher is empowerment ook gelieerd aan ontwikkelings-samenwerking en ook in de managementliteratuur heeft empowerment haar geschiedenis.

WAAROM EEN LEXICON VAN EMPOWERMENT?

Empowerment deint dus uit. Dit is een goede zaak, maar herbergt ook risico's. Het zou immers een containerbegrip kunnen worden met een zeker hypegehalte, en dus geen lang leven beschoren. Bovendien lijkt empowerment een bedrieglijk eenvoudig concept, terwijl het juist een complex en genuanceerd kader is. Empowerment is paradoxaal van aard en omvat zowel krachten als kwetsbaarheden, vrijheid en verbondenheid, controle en ondersteuning.

Ik merk vandaag heel wat misvattingen over empowerment en een gebrek aan duiding wanneer naar empowerment wordt gerefereerd. Daarom kies ik ervoor om een 'lexicon' van empowerment te formuleren. Volgens het praktijkwoordenboek van Van Dale betekent 'lexicon' letterlijk: een woordenboek, een alfabetisch geordend overzicht van termen in een vakgebied. Ik geef in mijn lezing een eigen invulling aan het lexicon en sta stil bij belangrijke kernconcepten en kernideeën van empowerment.

Een lexicon van empowerment geeft de rijkdom weer van het concept. Om goed met elkaar in dialoog te gaan, moeten we weten waarvoor empowerment eigenlijk staat. Een lexicon geeft taal aan mensen en aan professionals

die met empowerment aan de slag willen gaan of zijn. Het reikt woorden aan om hun concrete handelen, doelen en onderliggende visie te omschrijven en te legitimeren. Ik hoop zodoende ondersteunend, bevestigend of richtinggevend te zijn voor professionals.

Ik schets achtereenvolgens een lexicon voor de theorie van empowerment, voor de praktijk van empowerment en voor empowerment en onderzoek. Eerst sta ik stil bij de omschrijving van empowerment.

OMSCHRIJVING VAN EMPOWERMENT

Ik heb er bewust voor gekozen om de Engelstalige term empowerment niet in het Nederlands te vertalen. Vertalingen als ‘eigenmachtig worden’, ‘zelfsturing’, ‘bemachtigen’, ‘versterking van de maatschappelijke weerbaarheid’ roepen te eenzijdige associaties op die de rijkdom van het concept tenietdoen (Van Regenmortel, 2002a). Voortbouwend op de waardenoriëntatie en theoretische kaders van Julian Rappaport en Marc Zimmerman (Zimmerman, 2000; Rappaport, 1981; Rappaport, 1987), twee Amerikaanse autoriteiten op vlak van empowerment, hanteer ik de volgende omschrijving van empowerment (Van Regenmortel, 2002b):

‘Empowerment is een proces van versterking waarbij individuen, organisaties en gemeenschappen greep krijgen op de eigen situatie en hun omgeving en dit via het verwerven van controle, het aanscherpen van kritisch bewustzijn en het stimuleren van participatie’.

Empowerment gaat dus in wezen om een versterkingsproces, een proces dat zich situeert op verschillende niveaus. Centraal staat regie over of greep krijgen op het leven (‘mastery’) door het krijgen van meer controle (bijv. interne beheersingsoriëntatie), een kritisch inzicht in de omgeving (bijv. kijk op en toegang tot steun- en hulpbronnen) en daadwerkelijke actie om invloed uit te oefenen. Participatie is dus een kernaspect van empowerment: geen empowerment zonder participatie. Participatie dient hierbij steeds in functie te staan van, en bij te dragen tot het versterkingsproces van de betrokkene(n).

1. THEORIE VAN EMPOWERMENT

Maatschappelijk kwetsbare groepen hebben een bijzondere positie in onze samenleving. Ze staan in een sterke afhankelijkheidsrelatie waarbij ze vooral ontvangen en waarbij de krachten van henzelf en hun omgeving niet of te weinig worden aangesproken. Tegelijkertijd wordt hun eigen verantwoordelijkheid voor de situatie waarin ze zich bevinden, benadrukt. Moderne zorg en een inclusieve samenleving hebben belang bij een andere visie die het versterken en verbinden van personen, groepen, organisaties, buurten en gemeenschappen centraal stelt. Empowerment vertolkt deze andere visie (Van Regenmortel, 2010a).

EEN UITDAGEND METAPARADIGMA MET ETHISCHE GROND

Empowerment is een denk- en handelingskader met een hoog abstractieniveau. Het kan als 'meta'paradigma worden beschouwd dat meer concrete paradigma's zoals het participatieparadigma, het vraaggericht paradigma, het relatieparadigma of het diversiteitsparadigma (Jacobs, 2001) met elkaar verbindt en overkoepelt. Rappaport (1987) ziet empowerment als het basisparadigma voor de gemeenschapspsychologie omdat het verschillende relevante sociale vraagstukken - zoals sociale steun en sociale netwerken, geestelijke gezondheid, sociale rechtvaardigheid, zelfhulp, burgerparticipatie - kan omvatten.

Een paradigma beïnvloedt niet enkel onze manier van kijken, maar kleurt ook ons handelen op een specifieke manier in. Het is dus zowel een theoretisch kader als een interventiekader. Empowerment omvat diverse theoretische kaders die elk op zich bouwstenen zijn voor het breder kader van empowerment, bijvoorbeeld de theorie van maatschappelijke kwetsbaarheid, de theorie van presentie, de theorie van gehechtheid, de theorie van veerkracht, de theorie van interne/externe beheersingsoriëntatie, de systeemtheorie, de contextuele theorie. Empowerment omvat ook meerdere - krachtgerichte - methodieken, bijvoorbeeld maatzorg, Eigen Kracht-conferenties, Families First, outreachend werken.

Het empowermentparadigma is ethisch gegrond en gebaseerd op waarden als sociale rechtvaardigheid, democratie, pluralisme, diversiteit. Deze waarden geven de richting en doelen aan van de beoogde sociale verandering. Tegelijkertijd geven ze ook de grenzen aan. Zo mag het empowerment van een per-

soon, groep of organisatie niet indruisen tegen het empowerment van andere personen, groepen of organisaties. Empowerment is te beschouwen als een aantrekkelijke synthese van verschillende ethische perspectieven: de individuele bestaansethiek met recht op uniciteit en keuzevrijheid, de zorgethiek met recht op zorg en de zorgplicht van anderen en de rechtenethiek waarbij voor iedereen de sociale grondrechten dienen gerealiseerd te worden (Van Regenmortel & Fret, 1999).

POSITIEVE KRACHTGERICHTE FOCUS VANUIT ERKENNING VAN DE KWETSBAARHEID

Het kader van empowerment daagt het klassieke denken en handelen uit. Empowerment heeft immers een eigen kijk om sociale problemen te analyseren en om interventies te ontwikkelen die gericht zijn op sociale verandering. De focus ligt op welzijn, gezondheid, competenties en krachten, beschermende factoren en natuurlijke hulpsystemen, empowerment fixeert zich niet op problemen, pathologie, ziektes en risicofactoren. Mensen worden niet herleid tot hun ziekte of kwetsbaarheid. Er is wel uitdrukkelijk aandacht en erkenning voor de kwetsbaarheid en voor het psychische lijden dat kwetsbaarheden met zich meebrengt. Tevens erkent empowerment het bestaan van structurele uitsluitingsmechanismen in de samenleving en het gegeven dat het net niet de zwakkere groepen zijn die het meest genieten van sociale voordelen en kansen (in Vlaanderen bekend als het Mattheüseffect). Een empowermentbenadering gaat de negatieve aspecten van een situatie verbeteren door actief op zoek te gaan naar positieve zaken. In deze zin wijkt empowerment af van het klassieke behandelings- of ziektemodel, ook wel deficitmodel genoemd. Empowerment wordt een positief concept genoemd, gericht op positieve krachtgerichte acties en het nastreven van synergieën. Het maken van verbindingen tussen personen, groepen, organisaties, disciplines enz. is aan de orde. Extra aandacht gaat hierbij steeds naar verbindingen met maatschappelijk kwetsbare burgers. Hier zijn de verbindingen immers dikwijls gestoord. Hoe dit alles dient te gebeuren is afhankelijk van de specifieke context, populatie, organisatie en werkvorm.

RELATIONEEL BURGERSCHAP, RELATIONELE AUTONOMIE EN SAMENREDZAAMHEID

De centrale betrachting van empowerment is dat elke burger volwaardig kan deelnemen aan de samenleving. Dit betekent niet enkel het hebben van een

menswaardig inkomen, een goede opleiding of een betaalde baan. Burgerschap is bij empowerment immers gekoppeld aan het concept van sociale inclusie (Van Regenmortel, 2008). Het gaat om het gevoel van 'erbij horen' in onze samenleving, van betekenis te zijn. Dit kan bijvoorbeeld door vrijwilligerswerk, mantelzorg, een engagement in de buurt op te nemen, door politieke betrokkenheid. Ik verkies vandaag de term 'relationeel burgerschap', me inspirerend op Annette Pols (Ootes & Pols, 2010). Na het accentueren van het calculerende, actieve, autonome burgerschap, komt het belang van het relationele aspect van burgerschap steeds meer naar voren. Pols benadrukt dat dit bijzonder vruchtbaar is juist voor kwetsbare burgers en gemarginaliseerde groepen in de samenleving. Relationeel burgerschap stoelt op het besef dat geen mens zo autonoom is dat hij zelf in al zijn emotionele, sociale en materiële behoeften kan voorzien. Ook Hans van Ewijk (2010:19) is het concept van relationeel burgerschap genegen waarbij hij benadrukt dat burgerschap niet enkel een persoonlijke opgave is, maar pas werkt als de samenleving en overheid zich inzetten voor hun burgers. Bovendien wijst hij op het relatieve karakter van burgerschap waarbij naast de eigen- en medeverantwoordelijkheid altijd hoort te staan: naar het vermogen van de specifieke burger. Deze op-maat-gedachte die rekening houdt met krachten, maar ook met kwetsbaarheden, is ook stevig verankerd in het empowermentparadigma.

Het gaat bij empowerment niet om een streven naar maximale onafhankelijkheid waarbij als ideaal geldt dat mensen zo onafhankelijk mogelijk in het leven moeten staan, los van sociale verbanden. Bij empowerment spreken we over 'interafhankelijkheid'. Iedereen is immers afhankelijk van zijn omgeving, iedereen is ingebed in een context, wordt door deze context beïnvloed, maar heeft ook steeds invloed in die context. De klassieke individuele invulling van autonomie gaat ook voorbij aan het gegeven dat ieder zijn kwetsbaarheid heeft. Zorgethici als Tronto en Verkerk wijzen hier tevens op (Abma, 2010). Autonomie krijgt binnen het empowermentparadigma dan ook een specifieke invulling; het gaat namelijk om autonomie in verbondenheid of relationele autonomie. Dit betekent dat we er bij empowerment vanuit gaan dat mensen groeien en sterker worden juist dankzij ondersteunende sociale verbanden en inbedding. De relatie van empowerment met sociale cohesie en solidariteit is hiermee gelegd. Empowerment reikt verder dan het concept van zelfbeschikking en zelfredzaamheid. Het gaat om samenredzaamheid met veel ruimte voor informele sociale steun, maar ook voor professionele ondersteuning. Empowerment ondermijnt de professionele inmenging niet, maar stelt wel voorwaarden. Het uitgangspunt van professionals en organisaties dient immers de kracht en inzet van burgers te zijn. Deze dienen ze

te stimuleren, te ondersteunen en aan te vullen. Het hoeft geen betoog dat dit geen evidentie is, dat er spanningsvelden zijn door onder andere de heersende financieringslogica en het bezuinigingsklimaat, de verantwoordingscultuur, de protocollering en verzakelijking van de zorg. Met empowerment worden de uitersten van een te aanbodgerichte, paternalistische bemoeienis van professionals enerzijds (ook wel het ‘achterhuissyndroom’ genoemd) en een te naïef geloof in zelfzorg anderzijds vermeden. Dit waren de woorden van Peter van Lieshout, ruim tien jaar geleden (Tonkens & Verplanke, 2000). Ze vormen, mijns inziens, een gepast antwoord op de huidige discussie (Sprinkhuizen et al., 2011) die rondom het essay *Burgerkracht* van Nico de Boer en Jos van der Lans (2011) oplaait.

EEN MEERLAGIG, ONEINDIG EN ‘ENABLING’ PROCES

Een belangrijke misvatting is dat empowerment enkel te situeren is op het niveau van het individu. Deze zogenaamde individuele vertekening (‘bias’) wordt ook internationaal opgemerkt (Peterson & Zimmerman, 2004). Het gaat bij empowerment niet alleen om het versterken van mensen, maar ook om het versterken van groepen, van buurten, van professionals, van organisaties, van gemeenschappen, van het middenveld, het beleid, de brede samenleving. Empowerment is een zogenaamd ‘multilevel’ construct, kent verschillende dimensies. Minimaal wordt er steeds een individuele, psychologische dimensie onderscheiden naast een meer collectieve, sociaal-politieke dimensie. Klassiek worden drie niveaus onderscheiden: het psychologische of individuele niveau, het niveau van de organisatie en het niveau van de samenleving. Deze verschillende niveaus zijn onderling verbonden. Dit wijst op de interactieve aard van empowerment, op de studie van personen, organisaties of gemeenschappen steeds in hun bredere sociale, ecologische context. Empowerment kent als proces van versterking geen einde, is een ‘open-ended’ construct. Het is geen product waar men al dan niet over beschikt. Empowerment is daarentegen een continu proces waarin men steeds verder kan doorgroeien. Dit proces is niet lineair, is contextbepaald en gedifferentieerd. Zo kan iemand zich heel sterk voelen binnen het eigen gezin, bij de opvoeding van de kinderen. Dit kan voor de betrokkene heel anders liggen in de werksituatie of omgekeerd. Een andere misvatting is dat men denkt dat men anderen kan ‘empoweren’. Empowerment kan niet gegeven worden aan anderen, men kan empowerment dus ook niet krijgen. Personen of groepen die verder staan in hun eigen pro-

ces van empowerment hebben wel de taak om de nodige voorwaarden en een klimaat te creëren om empowerment te stimuleren bij personen of groepen die nog niet zo ver staan in hun proces van empowerment. Het Engelse woord ‘*to enable*’ drukt dit treffend uit. Empowerment moet men dus zelf verwerven, maar wel mits ondersteuning van anderen. De samenleving dient diverse ‘enabling niches’ uit te bouwen die enerzijds mensen een veilige plek aanbieden om te groeien, maar anderzijds ook stimuleren en prikkelen om verbindingen te maken met andere minder gekende of onbekende niches en omgevingen. Zodoende wordt het pallet aan keuzemogelijkheden verruimd en kunnen andere levenstrajecten worden ingeslagen die mogelijk meer kansen geven op empowerment voor de betrokkenen en ook op breder niveau de sociale ongelijkheid in de samenleving kunnen inperken. Empowerment omvat aldus de concepten van ‘bonding’ en ‘bridging’ van Putnam (2000).

KRACHT ÉN MACHT

Bij empowerment zijn krachten en kwetsbaarheden in beeld. Bovendien gaat het bij empowerment zowel om kracht als om macht. Beide noties zijn omvat in het ‘power’ aspect van empowerment. Dit is verbonden met de gelaagdheid van empowerment. Zo wordt het individuele en het sociale niveau verbonden aan kracht; het gaat hierbij om de kracht van binnenuit en onderuit en om krachten in de omgeving. Mensen versterken gebeurt door meer zelfvertrouwen te krijgen, door vaardigheden aan te leren, kritische bewustwording (*‘power from within’*) en ook door de sociale steun van bijvoorbeeld familie of vrienden, lotgenotencontact (*‘power with’*). Op het bredere sociaal-politieke niveau gaat het om meer macht verwerven van kwetsbare personen en groepen in de samenleving (Jacobs et al., 2005). De twee voorgaande krachtdimensies dragen bij aan deze machtsvorm (*‘power to’*), met name de macht om veranderingen door te voeren op een vlak dat verder reikt dan het eigen leven en de eigen directe omgeving, zoals het veranderen van vooroordelen, betere toegankelijkheid van voorzieningen en hulpbronnen, betere kwaliteit van zorg, het beïnvloeden van wet- en regelgevingen, bestrijden van stigmata. Empowerment heeft dus wel degelijk een politieke component. Een empowerende samenleving bestrijdt discriminerende en vernederende praktijken en komt actief op voor gelijke rechten en ontplooiingskansen voor iedereen. Het wijst binnen organisaties op het belang van een kritische signaalfunctie en op het belang van invloed aanwenden bijvoorbeeld op het (lokale of nationale) beleidsniveau. Organisaties dienen hun macht te gebruiken om

empowerment in de samenleving te stimuleren. Zo niet, dan schieten empowerende praktijken hun doel voorbij en kunnen ze op langere termijn disempowerment voor de betrokkenen in de hand werken. Jönsson (2010: 403-404) benoemt dit ook en ziet hierin een uitdaging voor het sociaal werk:

'The lack of a postcolonial and critical perspective results in defining poor people as deviant generally, and women as a helpless group in need of social services in particular. Social workers who seek to empower others through a process of labeling, targeting and providing services need selfreflexivity to avoid objectifying 'the others' and reproducing social injustices. If empowerment strategies seek to have an emancipatory effect on people who are marginalized and discriminated against, they must go beyond developmental goals, such as higher productivity, higher consumption and higher formal education. Instead social work practitioners have to consider the social structures, barriers and power relations which maintain inequalities and injustices, which limit individuals' opportunities to improve their living conditions in society, and increase their access to the means of power and influence in society.'

CIRCULAIRE CAUSALITEIT, GEDEELDE VERANTWOORDELIJKHEID ZONDER 'BLAMING'

Empowerment wordt sterk geassocieerd met het concept 'eigen kracht'. Daar is in wezen niets mis mee. Alleen merk ik dat eigen kracht verbonden wordt met eigen verantwoordelijkheid en dat dit snel doorschiet naar 'eigen schuld, dikke bult' (of 'blaming the victim'). Gevolgen zijn negatieve gevoelens en een negatieve aanpak, gestoeld op controle, repressie en sancties. Dit staat haaks op het empowermentparadigma. Empowerment benadrukt immers het voortdurende samenspel tussen factoren op micro-, meso- en macroniveau bij de totstandkoming en het in stand houden van complexe sociale en psychische problemen (bijv. armoede, dak- en thuisloosheid, criminaliteit, intra-familiaal geweld, discriminatie, depressie). Empowerment doorbreekt het klassieke oorzaak-gevolg denken, gaat uit van circulaire causaliteit en overstijgt hierdoor het klassieke schulddenken. 'Blaming the victim', maar evengoed 'blaming the system' is niet aan de orde.

Empowerment staat voor een interactionistische benadering met als belangrijk gevolg dat de verantwoordelijkheid voor sociale problemen en haar oplossingen bij verschillende niveaus en actoren komt te liggen. Empowerment gaat uit van gezamenlijke of gedeelde verantwoordelijkheid. In deze zin moe-

ten we ook eigen kracht vanuit empowerment begrijpen. Het gaat om een beroep doen op eigen krachten van mensen en van hun omgeving, hand in hand met deze gedeelde verantwoordelijkheid. Deze verantwoordelijkheid is ook gedifferentieerd, ze houdt rekening met mogelijkheden, maar ook met beperkingen.

ERVARINGSKENNIS EN -DESKUNDIGHEID EN VEERKRACHT

Empowerment hecht grote waarde aan ervaringskennis en -deskundigheid. Ervaringskennis is de motor van een belangrijk kernaspect van empowerment, namelijk participatie. Het besef van deze ervaringsdeskundigheid is een sterke bron van empowerment voor de betrokkenen (Van Regenmortel, 2010b). Maar er is meer: door dit insidersperspectief in te brengen, verbetert de kwaliteit van de hulpverlening en vermindert de afhankelijke opstelling van hulpvragers. Bovendien zorgt het voor een effectiever beleid, daar maatregelen beter aansluiten bij de behoeften en wensen van de betrokkenen zelf. 'Buitenstaanders' krijgen ook meer zicht op en begrip voor de leef- en betekeniswereld waardoor meer positieve beeldvorming ontstaat en negatieve stereotyperingen die op zich sociale problemen bestendigen worden vermindert. Lepianka (2007) vond in haar proefschrift dat mensen die meer persoonlijk contact hebben met mensen in armoede (meer 'exposure') en meer insiderskennis hebben, eerder structurele verklaringen geven aan armoede. De inbreng van het insidersperspectief door bijvoorbeeld het luisteren naar een levensverhaal kan een hulpverlener of beleidsmaker helpen inzien dat er naast een eigen aandeel ook heel wat andere factoren op meso- en macro-niveau hebben meegespeeld die leiden tot een kwetsbare situatie zoals armoede. Bovendien wordt ook de veerkracht van de betrokkene duidelijk zichtbaar.

Veerkracht ('resilience') is een belangrijke conditie van empowerment. Veerkracht is het vermogen van een mens of systeem om een goed bestaan te leiden en zich ondanks moeilijke levensomstandigheden positief te ontwikkelen op een sociaal aanvaardbare wijze. Een stap verder is dat mensen zelf voordeel (leren) halen uit tegenslagen en men gesterkt wordt door tegenspoed in het leven. Deze kijk kadert in een meer algemene tendens binnen de psychologie: de positieve psychologie met als peetvader Martin E. P. Seligman. Positieve psychologie sluit aan bij empowerment en geeft belangrijke inzichten die ook voor de hulpverlening c.q. het maatschappelijk werk erg nuttig zijn. Zo heeft onderzoek heel wat bouwstenen van veerkracht ontdekt die ook in

een hulpverleningscontext mogelijkheden bieden tot opbouw van veerkracht en dus ook van empowerment (Van Regenmortel in Driessens & Van Regenmortel, 2006:113-141; Janssen, Van Regenmortel & Abma, 2011). Een aantal voorbeelden zijn: het niet opnemen van het slachtofferschap, actorschap met de kracht van het geven ('power of giving'), opbouwen van positieve identiteit, openstaan voor en aanvaarden van hulp. Essentieel is het inzicht dat de omgeving in de opbouw van veerkracht een belangrijke rol en verantwoordelijkheid heeft. De hulpverleningscontext is alvast een belangrijke omgevingscontext die veerkracht en empowerment kan stimuleren. Dit brengt me bij de praktijk van empowerment.

2. PRAKTIJK VAN EMPOWERMENT

Hans van Ewijk (2010) stelt dat de kern van het maatschappelijk werk niet zozeer ligt in het verhelpen van stoornissen, maar in het ondersteunen van mensen in hun sociaal functioneren. Steeds meer mensen kampen met problemen in dit dagelijks sociaal functioneren, kloppen aan bij psychosociale hulpverlening en dit heeft - aldus Van Ewijk - te maken met de overgang van een vooruitgangsstaat naar een staat van complexiteit, wat leidt tot een toenemende sociale gevoeligheid en kwetsbaarheid. In een postmoderne tijd weegt sociaal kapitaal zwaarder door. Ik voeg er psychologisch kapitaal, i.c. veerkracht aan toe.

KRACHTGERICHTE ZORG: DE RELATIE ALS FUNDAMENT

Ik benoem een empowerende hulpverlening als krachtgerichte zorg (Van Regenmortel, 2009b). De centrale betrachtning van een krachtgerichte zorg is dat mensen (weer) greep krijgen op hun eigen leven en hun omgeving, zodat er weer aansluiting is met zichzelf en anderen, de nabije omgeving en samenleving, opdat een volwaardige deelname aan de samenleving op maat van de betrokkene kan gebeuren. *'Hoe kan zorg kwetsbare burgers versterken?'* is hierbij de centrale vraag.

Vanuit empowerment worden cliënten of patiënten in de eerste plaats als mensen gezien met eigen betekenisgevingen, gevoelswerelden, dromen en krachten, ook al zijn deze laatste niet meer steeds zichtbaar voor de betrokkenen zelf of voor hun omgeving. Dit speelt in alle hulpverleningssectoren: maatschappelijk werk, maatschappelijke opvang, schuldhulpverlening, geestelijke gezondheidszorg, jeugdzorg enzovoort.

Prioritaire aandacht is er voor de meest kwetsbare hulpvragers. Op maat werken en geëigende krachtgerichte methodieken zijn hierbij aan de orde. Dit vraagt om een innovatieve hulpverlening die ruimte laat voor reflecteren en experimenteren en de nodige 'scharrelruimte' (Van Doorn, 2008) biedt voor hulpverleners. Vooral hulpverleners die in direct contact staan met de meest kwetsbaren en zich dikwijls begeven in acute en moeilijke situaties - de zogenaamde 'frontliniewerkers' - komen hierbij in het vizier. In deze 'plekken der moeite' (Kunneman in Van Doorn, 2008) bestaat een hoge dilemmadichtheid die de nodige creativiteit van de werkers vraagt, gestoeld op intuïtie en ervaring. Creativiteit en enig 'zalmedrag' van professionals is aangewezen om

mensen te helpen om zichzelf te leren behelpen. Het gaat niet om routinematig handelen en een keurslijf met strakke protocollering en procedures die voorbijgaan aan de uniciteit van de betrokkene. Niettemin is legitimering hier des te meer aan de orde en is de aandacht voor morele oordeelsvorming een belangrijk aandachtspunt. Zorgen voor de zorgdragers is ook inherent aan empowerment. Ik kom hier nader op terug.

Het fundament van een krachtgerichte zorg is de relatie tussen hulpvrager en hulpverlener - zonder dit evenwel als doel van de hulpverlening te stellen. Hulpverlening stopt immers niet bij een hechte band tussen hulpvrager en hulpverlener en onderscheidt zich hierdoor ook van een vriendschapsrelatie. Professionele vriendschap is wel aan de orde.

Centraal in een empowerende hulpverlening staat de twee-eenheid van 'invoegen én toevoegen'. Dit sluit aan bij het paradoxaal perspectief dat kwetsbare personen hebben ten opzichte van de hulpverlening: deze verwachten op betrekkningsniveau (dus in de relatie) een gelijkwaardigheid, terwijl ze op inhoudsniveau een hiërarchisch onderscheid verwachten. Dit betekent dat men de hulpverlener eerst moet zien als iemand die zich niet boven hen plaatst en die ze kunnen vertrouwen, pas dan kan men deze ook als deskundige zien en erkennen. Belangrijk is dat de gelijkwaardigheid op betrekkningsniveau een voorwaarde is voor het hiërarchisch onderscheid op inhoudsniveau. Invoegen is dus noodzakelijk wil men als hulpverlener de kans krijgen om iets te kunnen en mogen toevoegen. Een positieve basishouding is hiertoe noodzakelijk.

POSITIEVE BASISHOUDING

Ik heb deze basishouding geëxpliciteerd aan de hand van vier aspecten: het krachtenperspectief, presentie, respect voor autonomie en partnerschap (zie o.a. Van Regenmortel in Driessens & Van Regenmortel, 2006; Van Regenmortel, 2008; Van Regenmortel, 2009b).

Cruciaal bij een empowerende hulpverlening is de toevoeging van het *krachtenperspectief*. Niemand wordt opgegeven, niemand krijgt het etiket van 'hopeloos geval', 'onbereikbaar', 'on(be)handelbaar'. De krachtenbenadering appelleert en stimuleert de processen van veerkracht die steeds sluimerend aanwezig zijn. De krachtenbenadering (zie o.a. Saleebey, 1997; Braye & Preston-Shoot, 1996) gaat ervan uit dat alle mensen en omgevingen een inherente capaciteit tot leren, groeien en veranderen in zich hebben. Het is de taak van de hulpverlener om deze krachten samen met de hulpvrager en zijn om-

geving op te sporen en te mobiliseren. Dit houdt in dat de hulpverlener openstaat voor de potentiële krachten van iedereen, dat hij hier niet alleen in geloof, maar er ook expliciet appel op doet. Dit appel op de veerkracht van de betrokkene met het stimuleren van steun- en hulpbronnen in zijn omgeving is de sleutel van een krachtgerichte zorg.

Een krachtgerichte hulpverlening houdt ook het principe in van *'minst ingrijpende zorg'*. Het is een zorg die maximaal aansluit bij de leef- en betekeniswereld van de betrokkene. Extra aandacht wordt geschonken aan de sociale netwerken van hulpvragers: men probeert bestaande netwerken te versterken of te herstellen, men boort nieuwe netwerken aan waar nodig en creëert netwerken indien deze niet aanwezig zijn (bijv. maatjesprojecten). Sociale netwerken kunnen immers belangrijke steun- en krachtbronnen zijn, niet het minst omdat ze een gevoel van 'psychologische verbondenheid' kunnen inhouden.

Een tweede element in de positieve basishouding is het *present zijn*. In een context van toenemende verzakelijking en protocollering in de hulpverlening kwam de presentietheorie van Andries Baart (2001 en 2004) als een welkom tegenwicht. 'Aandacht' is hierin een kernwoord met als betekenis: ontmoeting, nabijkomen, echtheid. De presentietheorie houdt een aantal methodische kenmerken in. Eén ervan is 'openheid'. De presentiebeoefenaar heeft een open agenda, doelen liggen niet van tevoren vast, er is eerder sprake van een doelrichting. Open is ook de benadering van de anderen: niet weten, zich laten verrassen ('verwondering'), eigen oordeel en handelen 'opschorten'. Present zijn benadrukt het belang van 'niet-hulpverlening' bijvoorbeeld mee klussen in huis, vakantiefoto's laten zien. Deze ongehaastheid biedt kansen voor relatie-opbouw en voor erkenning van de ander.

Samenhangend met presentie is *respect* een volgend element in de positieve basishouding. Respect is in onze samenleving verweven met iemands positie op de maatschappelijke ladder en ongelijk verdeeld (Sennett, 2003). Respect houdt het verlenen van autonomie aan anderen in en de acceptatie van het feit dat men niet alles van anderen kan begrijpen. Dit zorgt voor achting en gelijkwaardigheid in de relatie. Respect betekent 'openheid voor het anders-zijn'. Het verschil leidt hierbij niet tot een missing link, maar de verwondering over dit verschil wordt juist een uitdaging en ingang tot dialoog (Vansevenant in Heyndrickx et al., 2005). Empowerment wijst op de kracht van het verschil.

Empowerment betekent een fundamentele verandering in de klassieke machtsrelatie tussen hulpvragers en hulpverleners. Het houdt een verschuiving in naar *partnerschap*. De klassieke 'expert rol' van de hulpverlener wordt

verlaten. De hulpvrager wordt beschouwd als een volwaardige actor in het hulpverleningsproces. In een krachtgerichte zorg is er sprake van ‘*dubbel actorschap*’ (Paes, 2009) met participatie op maat van de betrokkenen. Beide actoren hebben zinvolle expertise in te brengen en hun onderlinge dialoog is sturend in de zorg. Ik verkies daarom de term ‘*dialoogsturing*’ in plaats van ‘vraagsturing’. Dit partnerschap komt tot uiting door verschillende aspecten in de relatie: betrokkenheid, gelijkwaardigheid, verbinding en wederkerigheid. *Betrokkenheid* wijst op een persoonlijke houding van bewogenheid bij de hulpverlener. Deze betrokkenheid gaat lijnrecht in tegen het klassieke hulpverleningsmodel waarbij het belangrijk wordt geacht om ‘afstand’ te houden. Betrokkenheid is verweven met presentie en beide aspecten zijn een belangrijke voedingsbodem voor partnerschap. Deze betrokkenheid dient wel ‘op maat’ te zijn, rekening houdend met de persoonlijke grenzen zowel van de hulpvrager als van de hulpverlener en met de context. *Gelijkwaardigheid* doelt op gelijkwaardigheid in het mens-zijn, zonder het verschil in macht tussen de begeleider en de hulpvrager te ontkennen. De hulpverlener heeft de rol van facilitator die nieuwe wegen opent (‘enabling’), meerdere keuzemogelijkheden laat zien en bruggen bouwt. *Verbinding* maken met de omgeving is erg belangrijk gezien de verbintenisproblematiek van kwetsbare personen. *Wederkerigheid* wijst op een evenwicht tussen het geven en nemen of ontvangen. Dit kan onder meer via het geven van opdrachten of actieve participatie van de hulpvrager bij het zoeken naar oplossingen, en door het openstaan van de hulpverlener voor attenties van de hulpvrager. Wederkerigheid binnen de hulpverlening gaat ervan uit dat de persoon van de hulpverlener ook iets heeft aan de hulpverleningsrelatie. De hulpverlener wordt geraakt, leert zaken bij, wijzigt vroegere (voor)oordelen. Dit aspect moet ook voor de hulpvrager duidelijk zijn en door de hulpverlener in communicatie worden gebracht. In een krachtgerichte zorg wordt de ‘menselijke maat’ (Van der Laan, 2006) ingebracht en zijn de interventies ingebed (Van der Laan, 2003). De mens staat centraal en dit betreft zowel de hulpvrager als de hulpverlener. De positieve basishouding scherpt het gevoel van erbij te horen bij de hulpvrager aan. Positief zijn betekent ook meedeinen met twijfels, een meebewegen met weerstanden, steun geven aan het geloof in het eigen kunnen van de hulpvrager. Dit werkt motiverend en zet aan tot beweging en actie. Vanuit deze positieve band met de hulpverlening, vanuit een partnerschap, kunnen stappen ‘naar buiten’ worden gezet die terug aansluiting met de samenleving mogelijk maken. Dit werkt versterkend op de gevoelens van zelfwaarde en meesterschap van de hulpvrager (dit geldt trouwens evenzeer voor de gevoelens van de hulpverlener).

FACILITERENDE ACTIVITEITEN, KRACHTGERICHTE TECHNIEKEN EN INSTRUMENTEN

Het binnenbrengen van het empowermentperspectief in de hulpverlening heeft duidelijke implicaties. De focus op krachten en de verschuiving naar partnerschap betekent een grondige verandering in de rolrelatie tussen hulpverlener en hulpvrager. Dit heeft niet enkel gevolgen voor de basisattitude van de hulpverlener, maar ook voor concrete activiteiten, technieken en instrumenten van de hulpverlener.

Algemeen kan gesteld worden dat *'faciliterende'* activiteiten van de hulpverlener veel meer empowerend potentieel hebben dan *'autoritaire'* activiteiten. Autoritaire activiteiten zijn gericht op regulering en controle, ze houden (harde) confrontatie in. Deze zijn mogelijk soms nodig, maar het zijn de faciliterende activiteiten die meer mogelijkheden voor empowerment creëren: door te ondersteunen, door open te staan voor het uiten van gevoelens. Van belang is tevens het gebruik van humor, van *'creatief zijn'*, *out-of-the-box* denken en handelen. Ook het zich blootgeven van de hulpverlener werkt een krachtgerichte zorg in de hand. Dit kan door de mens achter de hulpverlener te laten zien, door bijvoorbeeld te spreken vanuit de rol als ouder of partner, of door toe te geven dat men iets vergeten heeft of een slechte dag had waardoor men wat harder uit de hoek is gekomen. Men noemt dit *'het afstand nemen van de functionele identiteit'*. Geert van der Laan benoemt dit ook in zijn co-referaat bij de Marie Kamphuis lezing van Peter Marsh (2007). Hij spreekt over *'expressieve professionaliteit'* en ziet dit als aanvulling op de technische en normatieve professionaliteit.

'Expressieve rationaliteit betekent dat je jezelf in het geding brengt. Je reageert op de zelfomschrijving van de cliënt door je te uiten over wat de cliënt met je doet, wat hij of zij bij jou teweegbrengt. Dat is een kwestie van 'ervaren'. De ervaring is een belangrijke kennisbron voor uitvoerende werkers.' (Van der Laan, in Marsh, 2007:20-21)

Tevens worden *reflectieve praktijken* in een empowerende hulpverlening belangrijk geacht. Hierbij is men eerder gericht op de *probleem-stelling* dan op het probleemoplossen. Door te tonen hoe de maatschappij en de hulpvrager functioneren en door te tolken vanuit verschillende perspectieven, werkt men probleemstellend.

Om de krachten en mogelijkheden bij hulpvragers op te zoeken, wordt het belang van *outreaching* werken benadrukt. De hulpverlening treedt hierbij naar buiten, hulpvragers worden opgezocht in hun eigen levenssfeer. Dit kan onder andere via huisbezoeken of door samen met de cliënt activiteiten te ondernemen. De link met *'bemoeizorg'* kan worden gelegd. Dit is een niet-

afwachtede werkwijze waarbij (potentiële) hulpvragers worden opgezocht en hulp en diensten actief worden aangeboden. Het zijn immers net de meest kwetsbare groepen (bijv. dak- en thuislozen, mensen met een verslavingsproblematiek) die de stap naar de hulpverlening niet (meer) zetten. Dit kadert in de visie van een proactieve houding en het belang van preventie, aspecten die inherent zijn aan het empowermentparadigma.

Hulpverleners worden ‘verbindingsfunctionarissen’. Beschikbare mogelijkheden dienen in en om de hulpvrager te worden gemobiliseerd. Dit vereist een authentiek luisteren naar *levensverhalen*. Essentieel hierbij is ook de waarde van ervaringen en de betekenisgeving van de hulpvrager. Een empowerende zorg erkent de meerwaarde van ervaringskennis (insiderskennis) en heeft aandacht voor persoonlijke levensgeschiedenissen (*narratieven*), verhalen en culturele tradities. Aandacht gaat hierbij naar wat hulpvragers over zichzelf hebben geleerd, maar ook over anderen en de wereld, wanneer ze met moeilijke levensgebeurtenissen werden geconfronteerd. Het houdt een exploratie in van de gevoelens van trots over de manier waarop ze met moeilijkheden of tradities zijn omgesprongen (*‘survivor’s pride’*). Dit betekent anders leren kijken naar pijnlijke levensverhalen wat terug openingen geeft en toekomst schept.

Een krachtgerichte hulpverlening houdt ook *krachtgerichte technieken* in. Zo zijn er specifieke vraagtechnieken die ruimte scheppen en krachten laten zien (bijv. de wondervraag of vragen naar uitzonderingen). Het klassieke assessmentproces is gericht op problemen en pathologie. Een empowerende zorg behoeft een multidisciplinair assessment, een dynamisch proces dat gericht is op krachten en een meer holistisch beeld van de betrokkene schetst.

Het *planmatig* handelen maakt ook deel uit van een krachtgerichte zorg. Structuur en ordening geven immers transparantie en meer mogelijkheden tot participatie. Een plan belet dat de hulpverlener en de organisatie met verborgen agenda’s werken. Belangrijk evenwel is dat de kracht- en steunbronnen van de hulpvrager en zijn omgeving aan bod komen in het plan, dat het plan in een begrijpelijke taal is opgesteld en dit samen met de hulpvrager (mogelijk ook met zijn omgeving). Successen zijn belangrijk om hulpvragers terug controle te laten ervaren. Naast langetermijndoelstellingen zijn dan ook kleine, op korte termijn haalbare doelstellingen aangewezen (zogenaamde ‘millimeterdoelstellingen’).

Empowerment heeft naast een individuele ook steeds een collectieve, sociale dimensie. Dit is ook zo in de hulpverlening. *Structureel overleg*, *collectieve participatievormen* (bijv. cliënten- en familieraden) en *krachtgericht groepswerk* zijn aan de orde in een krachtgerichte zorg. Groepswerk wordt als een

belangrijke context gezien om empowerment bij maatschappelijk kwetsbare groepen te faciliteren. Het werken aan sociale netwerken, aan een positiever zelfbeeld, het aanleren van nieuwe vaardigheden, ontschuldiging en kritische bewustwording en de ervaring van kunnen geven aan anderen, zijn ingrediënten van krachtgericht groepswork en tevens bouwstenen van veerkracht en empowerment. Vanuit de groepswerking kunnen deelnemers gestimuleerd worden om stappen te zetten naar andere reguliere werkingen en diensten in de gemeenschap. Deze collectieve en structurele overlegvormen zetten professionals aan om samen te werken met andere omgevingen bijvoorbeeld met informele zorg. *Samenwerking tussen formele en informele zorg* vormt dan ook een belangrijke pijler van krachtgerichte zorg. Het biedt kansen op een minder ingrijpende en meer nabije zorg. Binnen de Wmo-werkplaats Noord-Brabant (Steyaert & Kwekkeboom, 2010) gaat de aandacht expliciet naar de vitale coalities tussen formele en informele zorg met bijvoorbeeld zelfhulporganisaties, familieorganisaties binnen de GGz, mantelzorg, en ervaringsdeskundigen binnen maatschappelijke steunsystemen. Ook andere innovatieve samenwerkingen dringen zich op. We denken bijvoorbeeld aan het project 'Samen in de buurt' waarbij een wijkmaatschappelijk werker een duo vormt samen met een opbouwwerker in een krachtwijk (Scholte & Sprinkhuizen, 2010). Lia van Doorn (2009) ziet hierin ook een kans om met het spanningsveld tussen lokaal politieke beleidsdoelen en hulpverleningsdoelen om te gaan en om samen regie te voeren (in plaats van dat de gemeente de hulpverlening eenzijdig aanstuurt). Organisaties dienen uiteraard voor deze nieuwe vormen van samenwerking open te staan.

KRACHTGERICHTE ORGANISATIES, NETWERKEN EN BELEID

Een krachtgerichte zorg heeft dus krachtgerichte organisaties nodig die hulpverleners ondersteunen en toerusten om krachtgericht te handelen. Het zijn organisaties die soepel samenwerken met andere organisaties (ook met doelgroep- en familieorganisaties), die netwerken om een naadloze zorg op maat te bewerkstelligen, die actief opkomen voor sociale rechtvaardigheid. Competente hulpverleners inzake empowerment vragen dus om competente organisaties op het vlak van empowerment die hun invloed en macht gebruiken om empowerment te stimuleren in hun eigen organisatie, maar ook daarbuiten (*'the use of power to empower'*).

Hulpverleners die verder staan in hun eigen empowermentproces hebben meer mogelijkheden om te werken aan het empowermentproces van hulpvra-

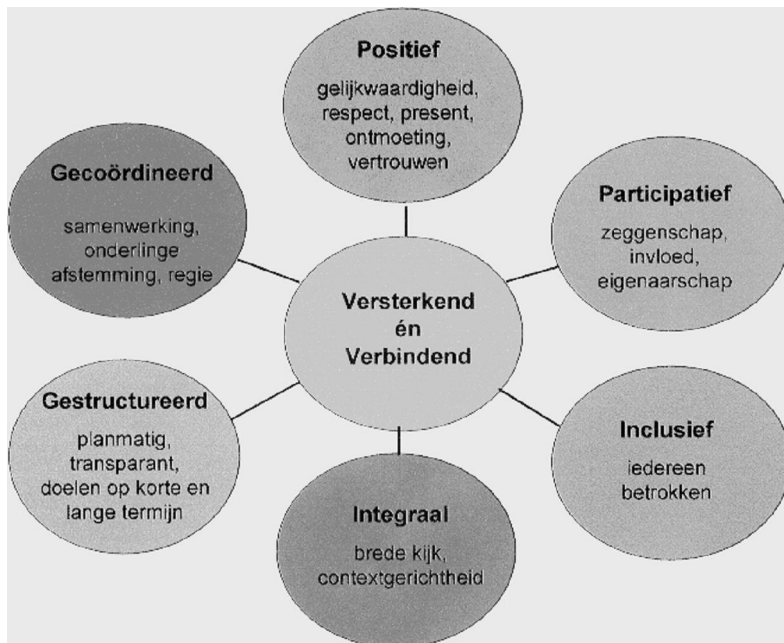
gers. De organisatie moet daarom ‘*zelfempowerment*’ van hulpverleners stimuleren bijvoorbeeld door vorming, inter- en supervisie. Een lerende en reflexieve professional (of team) dient te worden omringd door een lerende en reflexieve organisatie. Het management stimuleert en motiveert werknemers en zet aan tot samenwerking tussen verschillende teams of groepen binnen de organisatie. Dit aspect maakt de *intraorganisatorische* component uit van empowerment op organisatieniveau. Peterson en Zimmerman (2004) wijzen op nog twee andere componenten van organisatie-empowerment: de *interorganisatorische* en de *extraorganisatorische* component. Dit is belangrijk om de individuele bias ook op dit niveau te vermijden. De interorganisatorische component doelt onder meer op het uitwisselen van informatie tussen organisaties en het coördineren van diensten tussen organisaties. Bijvoorbeeld door lokaal cliëntoverleg te organiseren; dit is een vorm van krachtgericht casemanagement. Verbindingen tussen organisaties staan aldus centraal bij deze interorganisatorische component van organisatie-empowerment. De derde component ten slotte wijst op de relatie met de ruimere omgeving en naar de manier waarop de organisatie probeert invloed en controle uit te oefenen op deze omgeving, bijvoorbeeld door het beïnvloeden van de politiek en haar uitvoering, door richting te geven aan de besteding van de middelen. Empowerende organisaties hebben idealiter de kenmerken van een ‘*enabling niche*’. Dit zijn plekken waarin voor de betrokkenen, in het bijzonder maatschappelijk kwetsbare personen of groepen, keuzemogelijkheden worden uitgebreid en nieuwe (groei)kansen worden aangeboden (‘window of opportunities’). Enabling niches zijn plaatsen waarin men niet wordt gestigmatiseerd, waarin er aandacht is voor de gehele persoon, met sterke verwachtingen van persoonlijke groei en verandering. Het zijn niches die toegang geven tot andere niches die andere perspectieven inbrengen zodat de wereld wordt verruimd. Deze sociale niches zijn stimulerende en geen beperkende omgevingen; ze nodigen uit tot sociaal contact, sociale steun en het gebruik en aanleren van vaardigheden. Het zijn omgevingen waarin men zich fysiek veilig en sociaal gewaardeerd voelt. Het zijn ook ‘gastvrije’ niches (Doortje Kal, 2001): omgevingen waar het prettig is om te vertoeven en waarin de betrokkenen opnieuw keuzes kunnen maken, zodat ze zichzelf als handelende personen kunnen zien. Het is een omgeving waarin de betrokkenen een gevoel van eigenwaarde kunnen ontwikkelen en waarbij men tot medezeggenschap wordt uitgenodigd. Werken vanuit empowerment kan, mijns inziens, binnen elke organisatie. Bij de specifieke invulling dient men wel rekening te houden met de opdracht, doelgroep, geschiedenis en cultuur van de organisatie.

Naast het organisatieniveau zijn nog andere contexten belangrijk. Empowerment kan immers pas echt gedijen als niet enkel in de hulpverleningscontext, maar ook in de bredere samenleving en het beleid op een andere manier gekeken wordt naar en gehandeld jegens kwetsbare burgers. Daarom is er nood aan vermaatschappelijking van de zorg en kwartiermaken (Van Regenmortel, 2008). Ook sociaal beleid kan door haar maatregelen empowerment faciliteren dan wel belemmeren. Op beleidsniveau kan de ingevoerde Wet maatschappelijke ondersteuning (Wmo) mogelijk een troef worden. In deze wet staat immers meedoen of participatie (als belangrijke conditie van empowerment) centraal en wordt bijzondere aandacht geschonken aan de bevordering en ondersteuning van het actief burgerschap van maatschappelijk kwetsbare personen (bijv. mensen met beperkingen). Het is de expliciete taak van de lokale overheden of gemeenten om hiervoor te zorgen. Algemeen druisen sociale beleidsmaatregelen die de individuele tekorten van personen benadrukken en sanctioneren en de structurele barrières eerder verwaarlozen, in tegen empowerment. Chapin (1995) bepleit daartoe een *krachtgericht participatorisch beleid*. Dit omvat onder meer een beleid dat de krachten van burgers en de kracht- en steunbronnen die in de omgeving aanwezig zijn benut, een beleid dat de doelgroep zelf een stem geeft en daadwerkelijk rekening houdt met hun perspectieven (de zogenaamde ‘negotiated truth’). Chapin wijst ook op de nood van de signaalfunctie. Een empowerend beleid dient in de nodige randvoorwaarden te voorzien om deze signaalfunctie structureel te verankeren. De nodige signaalgevoeligheid bij de praktijkwerkers dient tevens door de organisaties te worden gestimuleerd. Ten slotte dient een empowerend beleid netwerkvorming tussen organisaties en tussen sectoren (bijv. welzijn, arbeidsmarkt, geestelijke gezondheidszorg en maatschappelijke opvang) te stimuleren en kennisdeling te maximaliseren.

HANDELINGSPRINCIPES VAN EMPOWERMENT

Op basis van verschillende onderzoeken naar de toepassing van empowerment in de concrete praktijk, heb ik een aantal handelingprincipes geformuleerd die centraal staan bij de concrete doorvertaling van empowerment en de praktijk vormgeven (*‘principles shape practice’*). De kern van de zogenaamde ‘empowermentbloem’ (zie figuur 1) wordt gevormd door het versterkend én verbindend werken. Deze beide principes vormen een twee-eenheid, daar ze onlosmakelijk met elkaar verbonden zijn. De andere werkingsprincipes zijn: positief, participatief, inclusief, integraal, gestructureerd en gecoördi-

neerd werken. Deze dragen bij tot de kernprincipes, maar worden er tevens door beïnvloed. Zo kan men bijvoorbeeld pas echt iemand versterken als er een basis is van vertrouwen en erkenning en kan het samen opstellen van een plan verbindend werken. Deze principes vormen dus één geheel en vormen in hun onderlinge samenhang bouwstenen voor processen van empowerment (op diverse niveaus).

Figuur 1. Empowermentbloem (© Van Regenmortel, 2011).

Het formuleren van deze handelingsprincipes is geen eindig proces. Zowel de theorieontwikkeling als de praktijkvertaling van empowerment is nog in volle beweging. Vandaag doen we bijvoorbeeld in Vlaanderen actieonderzoek naar onderbescherming, waarbij we samenwerken met vijf OCMW's (Openbare Centra voor Maatschappelijk Welzijn) (Pauwels et al., 2011). Het proactief handelen van maatschappelijk werkers is hierbij het instrument om onderbescherming op te sporen. Dit principe van proactief handelen (dat ook outreaching insluit) zal wellicht als bijkomend handelingsprincipe aan de

empowermentbloem worden toegevoegd.

Ik wens op te merken dat verschillende handelingsprincipes van empowerment terugkomen in de bakens van Welzijn Nieuwe Stijl (VWS, 2011) die de onderliggende visie uittekenen van de Wet maatschappelijke ondersteuning, bijvoorbeeld gebaseerd op de eigen kracht van de burger en op integraal werken.

Deze handelingsprincipes van empowerment geven handvatten voor zowel professionals als voor managers van organisaties en beleidsmensen. De principes kunnen tevens als criteria beschouwd worden voor de evaluatie van praktijken en programma's die empowerment beogen en in hun werking als missie hebben. In deze zin zijn ze ook zinvol in het kader van onderzoek. Belangrijk is dat de nodige instrumenten voorhanden zijn en ontwikkeld worden om processen van empowerment op te volgen en facetten en dimensies van empowerment te meten. Dit wordt vandaag zowel in Vlaanderen als Nederland opgepakt en is voorwerp van onderzoek. Voorbeelden zijn alvast de Nederlandse Empowerment Lijst (NEL) (Boevink, 2009) en de Empowerment Barometer (Steenkens & Van Regenmortel, 2007).

Hiermee beland ik bij het derde deel van mijn lezing: empowerment en onderzoek.

3. EMPOWERMENT EN ONDERZOEK

Net als Peter Marsh (2007) stel ik vanuit empowerment dat onderzoekers meer inzicht dienen te hebben in de praktijk, maar evenzo dat professionals, i.c. maatschappelijk werkers en managers, dienen gevoel te hebben voor onderzoek. Marsh houdt een schitterend pleidooi voor onderzoekende geesten met een 'open mind' en een bereidheid van professionals om het eigen praktijkhandelen kritisch te beschouwen. Bovendien, en in het kader van empowerment onontbeerlijk, is een wezenlijke betrokkenheid van de gebruikers van zorg in onderzoek noodzakelijk. Empowerment heeft dus niet alleen gevolgen voor de zorgpraktijk of het beleid, ook onderzoek krijgt een andere inkleuring vanuit het empowerment paradigma. Ik denk aan de visie op onderzoek en het voorwerp van onderzoek ('issues', doelgroep). Maatschappelijk kwetsbare doelgroepen komen prioritair aan bod in empowermentonderzoek, net als thema's die voor hen bijzonder van belang zijn (bijv. sociale uitsluiting, discriminatie, segregatie, kwaliteit en toegankelijkheid van zorg). Centraal in een empowerment onderzoeksagenda staat het streven naar meer sociale rechtvaardigheid, gelijke kansen en gelijke toegang tot steun- en hulpbronnen, opdat iedere burger volwaardig zou kunnen participeren aan de samenleving en een hoge kwaliteit van leven zou kennen. Ook de aard van de onderzoeksvragen en de vorm van onderzoek (methoden) worden beïnvloed door empowerment. Vragen naar beleving, ervaringen, het diepgaand begrijpen van verschijnselen vanuit een insidersperspectief zijn aan de orde. Logischerwijs heeft dit gevolgen voor de onderzoeksmethode. En net als in de hulpverlening, wordt ook de relatie tussen onderzoeker en onderzochte beïnvloed door empowerment. Ik kom hier nader op terug.

Globaal kan gesteld worden dat empowermentonderzoek vanuit haar theoretisch basiskader en waardenoriëntatie een integratie kent van evidence based practice, practice based evidence, experience based evidence en value based evidence. Dit sluit, mijns inziens, aan bij de visie van de Universiteit voor Humanistiek omtrent onderzoek (Van Ewijk, 2010). Empowerment biedt ook op vlak van onderzoek een verbindend kader, een én-én verhaal bij uitstek. Het omarmt bij deze ook multidisciplinair en transdisciplinair onderzoek.

KRUISEN VAN DRIE GELIJKWAARDIGE KENNISVORMEN

Empowermentonderzoek gaat uit van drie gelijkwaardige vormen van kennis:

wetenschappelijke of theoretische kennis, professionele of praktijkkennis en ervaringskennis. Deze dienen in onderzoek bij elkaar gebracht en met elkaar gekruist te worden. Empowerment heeft hierbij prioritaire aandacht voor de zogenaamde ‘silenced voices’. Stemmen die dikwijls bij meer klassiek onderzoek (bijv. schriftelijke enquête) buiten beeld blijven (bijv. daklozen, mensen uit de lagere sociaal-economische klasse zoals generatie-armen, mensen met een mentale of psychiatrische beperking, kwetsbare ouderen). Opdat elke betrokken partij op een gelijkwaardige manier invloed zou hebben, zijn aangepaste onderzoeksmethoden nodig. Ook specifieke opleidingen en training zijn hierbij een extra aandachtspunt (in het bijzonder voor maatschappelijk kwetsbare groepen).

‘TO PROVE’ EN ‘TO IMPROVE’

Empowermentonderzoek is een vorm van actiegeoriënteerd onderzoek (Small, 1995). Het ‘benefit’ van onderzoek mag er niet enkel voor de wetenschapper zijn. Alle stakeholders en actoren die betrokken en mogelijk beïnvloed kunnen worden door het onderzoek, dienen mee te genieten van het onderzoek. Naast opbouw van theoretische kennis dient er ook voor de andere betrokken partijen, bijvoorbeeld de professionals en de gebruikers van zorg, een meerwaarde te zijn. Kortweg gesteld: naast het bewijzen (‘to prove’) is ook verbetering (‘to improve’) aan de orde. Zo is verbetering van de kwaliteit van zorg een centraal issue. Belangrijk hierbij is dat de criteria voor kwaliteit van zorg mede bepaald worden door de verschillende stakeholders (o.a. beleidsmakers, financiers, managers, professionals, gebruikers van zorg en verwanten). Zo kan de zogenaamde ‘managementbias’ vermeden worden.

Theorie- en praktijkgericht onderzoek kunnen bij empowermentonderzoek evenwel hand in hand gaan, net zoals kwantitatieve en kwalitatieve onderzoeksmethoden (zie de opkomende ‘mixed methods’ benadering, Hermans, 2005). Het accent ligt wel op praktijkgericht en kwalitatief onderzoek omdat deze meer kansen bieden op participatie (niet het minst voor de ‘silenced voices’) en meer garanties bieden op een indaling van de onderzoeksresultaten in de concrete praktijk en dus op verbetering van de praktijk. Participatie aan het onderzoek dient idealiter een proces van empowerment bij de betrokkenen in te houden en te leiden tot meer greep op het eigen leven en de omgeving. De verbetering van een concrete handelingspraktijk of levensomstandigheden van een bepaalde kwetsbare groep in een specifieke context is het

doel bij empowermentonderzoek, eerder dan te komen tot brede veralgemeningen en voorspellingen. Een toepasbare, herkende en erkende kennis staat op de voorgrond, eerder dan een geobjectiveerde, algemeen geldige waarheid (Van Ewijk & Wilken, 2005 in Van Ewijk, 2010).

RESPONSIEVE, PARTICIPATORISCHE EN WAARDERENDE ONDERZOEKSMETHODEN

Met de focus op het 'kruisen van kennis' en 'verbetering' sluiten we met empowermentonderzoek aan bij de zogenaamde vierde golf van evaluatieonderzoek (Guba & Lincoln, 1989) waarbij 'onderhandelen' centraal staat (eerder dan meten, beschrijven en beoordelen). Responsieve, dialogische en participatorische onderzoeksmethoden staan hierbij op de voorgrond (Van Regenmortel, 2002a). Multilogen en partnerschap zijn aan de orde. Het gaat niet zozeer om onderzoek 'over', maar wel om onderzoek 'samen met' en indien mogelijk ook 'door' de betrokkenen (bijv. via peer research en het inschakelen van ervaringsdeskundigen als co-researchers).

Een voorbeeld bij uitstek van deze vierde golf is '*responsieve evaluatie*', ontwikkeld door Guba en Lincoln en Robert Stake en in Nederland doorontwikkeld en verfijnd door Tineke Abma en Guy Widdershoven (Abma & Widdershoven, 2002). Kenmerkend is onder meer dat het onderzoeksdesign zich gaandeweg het onderzoek verder ontwikkelt en niet a priori vastligt ('emergent design'). Partijen kunnen meebeslissen over het onderzoeksproces en worden zodoende mede-eigenaar. Het onderzoek gebeurt liefst in de natuurlijke setting (geen kunstmatige laboratoriumsetting). De dataverzameling gebeurt kwalitatief (bijv. via participerende observatie, open interviews, focusgroepen), de analyse is inductief. Belangrijk is dat de sturing van het onderzoeksproces niet in handen is van de onderzoekers, maar gebeurt met de inbreng en in samenspraak met de verschillende stakeholders die als partners worden gezien. Door het faciliteren van een dialogisch leerproces worden het wederzijdse inzicht en begrip van diverse groepen van belanghebbenden verhoogd. Narratieven of verhalen uitwisselen is een belangrijke methode bij responsieve evaluatie. Zodoende kan een open klimaat ontstaan binnen organisaties en een dialoog plaatsvinden die leidt tot verbeteringen in de praktijk (Abma, 2006).

'Responsieve evaluatie (...) beoogt na een inventarisatie van zo veel mogelijk stakeholdersissues, een hermeneutische dialoog op gang te brengen tussen stakeholders teneinde het wederzijds begrip te verhogen als voertuig voor praktijkverbetering'. (Abma, 2010: 59)

Responsieve evaluatie, i.c. werken met narratieven, werd al uitgebreid toegepast in onder meer de ouderenzorg (Abma, 2010; Janssen, Van Regenmortel & Abma, 2010) en in de psychiatrie, i.c. rond het thema van dwang en drang (Abma, 2006).

Sterk opkomend zowel in Vlaanderen als Nederland is de *'waarderende onderzoeksbenadering'* ('Appreciative Inquiry') met als grondleggers Dave Cooperrider, Suresh Srivastva, Frank Barrett en Ron Fry. Het is een methode om transformaties aan te pakken, zowel op individueel niveau als op team- en groepsniveau, zelfs voor een gemeenschap (Barrett, Fry & Wittockx, 2010). Centraal in waarderend onderzoek is de focus op sterke punten en positieve krachten. Competenties, talenten en bezieling zijn kernconcepten. Basisidee is:

'Je haalt het beste uit de anderen, niet door hen het vuur na aan de schenen te leggen, maar door het vuur in hun binnenste aan te wakkeren'. (Bob Nelson in Bouwen & Meeus, 2011: 17)

Iedereen wordt betrokken en uitgenodigd om inspirerende verhalen te vertellen. Positieve vragen worden gesteld die aanzetten tot positief handelen. Deze onderzoeksbenadering gaat in tegen de dominante probleemgeoriënteerde logica, zonder evenwel de problemen te ontkennen.

'Vanuit een waarderende benadering zal men vertrekken vanuit een 'waarderen van het beste wat is'. Vanuit deze succesbasis ontwikkelt men een visie 'wat kan zijn' en gaat men in dialoog over 'wat zou moeten zijn'. Waar de problem-solving benadering het organisatieproces ziet als een op te lossen probleem, ziet AI de organisatie en het organiseren als een mysterie dat omarmd kan worden: een oneindige rijkdom aan mogelijkheden'. (Cooperrider & Whitney, 1999 in Bouwen & Meeus, 2011: 149)

Het hoeft geen betoog dat de waarderende onderzoeksbenadering aansluit bij empowermentonderzoek.

'CRITICAL FRIEND'-ROL VAN DE ONDERZOEKER

Deze visie en bijpassende methoden vragen, net als in een empowerende hulpverlening, een andere rol (en vaardigheden) van de onderzoeker. De onderzoeker is niet 'de' expert met de witte schort, geen buitenstaander die zich boven de andere stakeholders stelt, maar één van de betrokkenen, die vanuit zijn specifieke expertise, samen met anderen zoekt naar verbetering. De onderzoeker is een facilitator die een wederzijds leerproces op gang brengt. Hij is ook een socratische gids die zoekt naar een gemeenschappelijke grond bin-

nen de verschillende belangen en perspectieven van de stakeholders. De onderzoeker gaat uit van ‘meerzijdige partijdigheid’. Hij belicht alle betrokken perspectieven en brengt deze in dialoog. Hierbij heeft hij wel extra aandacht en zorg om de stem van de meest kwetsbare stakeholder te expliciteren, i.c. de gebruiker van zorg of de maatschappelijk kwetsbare groep die centraal staat in het onderzoek.

Ik omschrijf de rol van de onderzoeker in empowermentonderzoek als deze van ‘critical friend’. De onderzoeker als een vriend die vertrouwen schenkt en zichzelf ook een stuk blootgeeft (reciprociteit), maar anderzijds ook spiegels, kaders en ideeën aanreikt die aanzetten tot kritische reflectie en ontwikkeling.

EEN EMPOWERENDE ONDERZOEKSGEMEENSCHAP

Empowerment in onderzoek betekent dat we een soort van ‘onderzoeksgemeenschap’ vormen met alle betrokkenen. Dit sluit aan bij wat Peter Marsh (2007) een ‘partnership practice’ noemt.

‘Good social science research fits well with partnership practice, an enquiring mind in a partnership approach, and enquiring minds from all partners’. (Marsh, 2007:9)

Binnen deze empowerende onderzoeksgemeenschap zijn een aantal principes leidend. Ik gebruik hiervoor het kader van *Empowerment Evaluation* van David Fetterman en Abraham Wandersman (2005). Het is verbazingwekkend hoe onbekend dit boeiende werk en deze onderzoeksmethode zowel in Vlaanderen als Nederland is. Empowerment evaluatie bouwt voort op het theoretisch werk van Zimmerman en garandeert een fundamentele betrokkenheid met de praktijk en doelgroep. Het uitgangspunt is ‘full ownership’ zowel bij de uittekening van het onderzoeksdesign als bij de implementatie en valorisatie van de onderzoeksresultaten. De continue interactie tussen wetenschappelijke kennis, praktijk en ervaringskennis (van de betrokkenen en hun omgeving) is hierbij het instrument (via bijv. interviews, focusgroepen, deelname aan gebruikersgroepen). De volgende tien kernprincipes staan bij Empowerment Evaluation centraal: (1) verbetering, (2) lokaal eigenaarschap, (3) inclusie, (4) democratische participatie, (5) sociale rechtvaardigheid, (6) lokale kennis, (7) evidence-based strategieën, (8) capaciteitsopbouw, (9) organiseren en (10) verantwoording.

Dit empowerment onderzoekskader biedt garanties op volwaardige participatie van alle stakeholders die als een soort van reflectieve

‘onderzoeksgemeenschap’ opereren en waarbij de onderzoeker de rol heeft van ‘critical friend’ (i.t.t. de afstandelijke expert) die inzichten inbrengt vanuit verschillende disciplines en relevante theoretische kaders. Deze werkwijze bewerkstelligt tevens een open reflexieve cultuur binnen de organisatie, waarin continu leren en verbeteren centraal staat en waarbij naast directie ook de uitvoerende professionals gaandeweg verantwoordelijkheid opnemen om wetenschappelijk onderbouwde inzichten toe te passen in functie van het bewerkstelligen van een hoogstaande kwalitatieve hulpverlening. Dit houdt een dynamisch circulair onderzoeksproces in, iteratief en niet-lineair met wederzijdse feedback vanuit praktijk (professionals en betrokken doelgroep of cliënten) en wetenschap die elkaar continu bevruchten. Deze actieve betrokkenheid houdt kansen op empowerment in, niet het minst voor de betrokken doelgroep of cliënten.

Ik zie bij een aantal universiteiten een groeiende tendens om de kloof tussen wetenschap en praktijk te overbruggen. Zo krijgen de ‘academische werkplaatsen’ in Nederland steeds meer vorm (bijv. Tranzo van de Tilburg University onder leiding van hoogleraar Henk Garretsen of de academische werkplaats in de maatschappelijke opvang (Opvang x OGGZ) onder leiding van hoogleraar Judith Wolf van de Radboud Universiteit Nijmegen). De academische werkplaatsen begeven zich steeds meer op terreinen, thema’s en (krachtgerichte) methoden die relevant zijn voor maatschappelijke kwetsbare groepen en dus ook voor organisaties en maatschappelijk werkers die met deze doelgroepen aan de slag zijn. Ze tonen bovendien aan dat meer klassieke experimentele onderzoeksdesigns passen binnen en zinvol zijn voor de sociale sector. Samenwerking tussen universiteiten en hogescholen is hierbij een verder uit te werken spoor. In Vlaanderen staat de uitwerking van een empowerende academische werkplaats alvast op mijn onderzoeksagenda.

TER UITLEIDING

Er is nog veel werk te verrichten, maar ik ben vandaag hoopvol gestemd. Zowel in Vlaanderen als in Nederland merk ik immers ruime interesse voor het empowermentparadigma en veel zin om hier in praktijk, beleid en onderzoek mee aan de slag te gaan. Initiatieven zoals deze van de Marie Kamphuis Stichting zijn erg waardevol om de kracht van maatschappelijk werk uit te dragen en vernieuwing te stimuleren. En - niet in de laatste plaats - om zodoende bij te dragen aan een samenleving die solidariteit en relationeel burgerschap hoog in het vaandel dragen.

Ik hoop alvast dat ik met dit 'Lexicon van empowerment' hiertoe een bijdrage kan leveren en nodig iedereen uit om verder mee te bouwen aan een empowerende samenleving en aan een hulp- en dienstverlening die het versterken en verbinden van kwetsbare burgers voorop stelt. Vergeet hierbij de 'open mind' voor onderzoek niet...

Hartelijk dank voor uw aandacht.

Tine Van Regenmortel, 17 november 2011

BIBLIOGRAFIE

- Abma T. (2010), *Herinneringen en dromen van zeggenschap. Cliëntenparticipatie in de ouderenzorg*, Boom Lemma Uitgevers, Den Haag.
- Abma T. (2006), Werken met narratieven. Verhalen en dialoog als methoden voor praktijkverbetering, *Tijdschrift voor Management en Organisatie*, nr. 3-4 (mei-augustus), p.71-84.
- Abma T. & Widdershoven G. (2002), Methoden en Technieken: responsieve evaluatie en haar betekenis voor verplegingswetenschap, *Verpleegkunde*, 17, nr.4, p.207-218.
- Ackaert J. & Van Regenmortel T. (red.) (2011), *Gelijk oversteken. Een staal-kaart van bevindingen rond integratie*, Vanden Broele, Brugge (te verschijnen december 2011).
- Baart A. (2001), *Een theorie van de presentie*, Lemma, Utrecht.
- Baart A. (2004), *Aandacht. Etudes in presentie*, Lemma, Utrecht.
- Barrett F., Fry R. & Wittockx H. (2010), *Appreciative Inquiry. Het basiswerk*, LannooCampus, Leuven.
- Bouwen G. & Meeus G. (2011), *Vuur werkt. Met talent toekomst maken*, LannooCampus, Leuven.
- Boevink W. (2009), *Lijfsbehoud, levenskunst en lessen om van te leren. HEE-gesch(r)ift*, Trimbos Instituut, Utrecht.
- Braye S. & Preston-Shoot M. (1996), *Empowering Practice in Social Care*, Open University Press, Buckingham/Philadelphia.
- Chapin R.K. (1995), Social policy development: the strengths perspective, *Social Work*, 40, 4, p.506-514.
- De Boer N. & Van der Lans J. (2011), *Burgerkracht. De toekomst van het sociaal werk in Nederland*, RMO, Den Haag.
- Driessens K. & Van Regenmortel T. (2006), *BIND-KRACHT in armoede. Leefwereld en hulpverlening*, LannooCampus, Leuven. (ook in het Frans)
- Fetterman D. & Wandersman A. (ed.) (2005). *Empowerment Evaluation. Principles in practice*, The Guilford Press, New York/London.
- Guba E.G. & Lincoln Y.S. (1989), *Fourth Generation Evaluation*, Sage, Beverly Hills.
- Heyndrickx P., Barbier I., Driesen H., Van Ongevalle M. & Vansevenant K. (2005), *Meervoudig gekwetsten. Contextuele hulpverlening aan maatschappelijk kwetsbare mensen*, LannooCampus, Leuven.
- Jacobs G. (2001), *De paradox van kracht en kwetsbaarheid. Empowerment in feministische hulpverlening en humanistisch raadswerk*, Proefschrift,

- Uitgeverij SWP, Amsterdam.
- Jacobs G., Braakman M. & Houweling J. (2005), *Op eigen kracht naar gezond leven. Empowerment in de gezondheidsbevordering: concepten, werkwijzen en onderzoeksmethoden*, Universiteit voor Humanistiek, Utrecht.
- Janssen B., Van Regenmortel T. & Abma T. (2011), Identifying sources of strength: resilience from the perspective of older people receiving long-term community care, *European Journal of Ageing*, 8, p. 145-156, (DOI 10.1007/s10433-011-0190-8, Open Acces at Springerlink.com).
- Jönsson J.H. (2010), Beyond empowerment: Changing local communities, *International Social Work*, 53 (3), p.393-406.
- Kal D. (2001), *Kwartiermaken. Werken aan ruimte voor mensen met en psychiatrische achtergrond*, Boom, Amsterdam.
- Lepianka D. (2007), *Are the poor to be blamed or pitied? A comparative study of popular poverty attributions in Europe*, Proefschrift, Promotor: Prof.dr. van Oorschot, co-promotor: Dr. Gelissen, Universiteit Tilburg.
- Marsh P. (2007), *Developing an enquiring social work practice. Practitioners, researchers and users as scientific partners*, Marie Kamphuis-lezing 2007, Marie Kamphuis Stichting, Bohn Stafleu van Loghum, Houten.
- Ministerie van Volksgezondheid, Welzijn en Sport (VWS) i.s.m. MOGroep+ & VNG (2011), *Welzijn Nieuwe Stijl*, Den Haag.
- Ootes S. & Pols J. (2010), De gift in de langdurende ggz. Werken aan relationeel burgerschap, *Psychiatrische rehabilitatie, Jaarboek 2010-2011*,: SWP, Amsterdam.
- Paes M. (2009), Double actorship in community health work from the perspectives of presence and empowerment, *Journal of Social Intervention and Practice*, vol. 18, p.6-22.
- Pauwels F., Sannen L., Van Regenmortel T. & Steenssens K. (2011), Onderbescherming en proactief handelen. Samen op zoek naar oorzaken en remedies in Zuid-Oost Vlaanderen, *OCMWvisies*, 2, p.19-23.
- Peterson N.A. & Zimmerman M.A. (2004), Beyond the individual: Toward a nomological network of organizational empowerment, *American Journal of Community Psychology*, 13, 5, p.569-579.
- Putnam R.D. (2000), *Bowling alone. The collapse and revival of American community*, Simon & Schuster, New York.
- Rappaport J. (1981), In praise of paradox: a social policy of empowerment over prevention, *American Journal of Community Psychology*, 9, 1, p. 1-25.
- Rappaport J. (1987), Terms of empowerment/exemplars of prevention: to-

- ward a theory for community psychology, *American Journal of Community Psychology*, 15, 2, p. 121-148.
- Saleebey D. (ed.) (1997), *The strengths perspective in social work practice*, Longman, White Plains, New York.
- Sannen L. & Van Regenmortel T. (2011), *Krachtgerichte, integrale trajectbegeleiding voor werkzoekenden in armoede. Uitdagingen en knelpunten van een nieuwe methodiek*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Scholte M. & Sprinkhuizen A. (2010), *Samen in de buurt. Perspectieven voor bundeling van wijkmaatschappelijk werk en opbouwwerk aan de hand van casusreconstructies in de krachtwijken van Eindhoven*, Hogeschool Inholland, Lectoraat Maatschappelijk Werk, Haarlem.
- Small S. (1995), Action-oriented research: models and methods, *Journal of marriage and the family*, 57 (november), p.941-955.
- Sennett R. (2003), *Respect in een tijd van sociale ongelijkheid*, Byblos, Amsterdam.
- Sprinkhuizen A., Scholte M., Penninx K., Heineke D. & van Doorn L. (2011), Burgerkracht of spierballentaal?, *Tijdschrift voor sociale vraagstukken*, nr. 7-8, juli-augustus, p.20-25.
- Steenssens K., Demeyer B. & Van Regenmortel T. (2009), *Conceptnota empowerment en activering in armoedesituaties*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Steenssens K., Sannen L., Ory G. & Nicaise I. (2008), *W²: Werk- en welzijnstrajecten op maat. Een totaalconcept*, HIVA-K.U.Leuven, Leuven.
- Steenssens K. & Van Regenmortel T. (2007), *Empowerment Barometer. Procevaluatie van empowerment in buurtgebonden activeringsprojecten*, EQUALproject:Labourforneighbour 2005-2007/ESF Agentschap, Stad Antwerpen/Werk en Economie, HIVA, Manus, OCMW Antwerpen en Leuven, HIVA-K.U.Leuven, Leuven (ook in het Engels).
- Steyaert J. & Kwekkeboom R. (red.) (2010), *Op zoek naar duurzame zorg. Vitale coalities tussen formele en informele zorg*, MOVISIE i.s.m. VWS & Fontys Hogeschool Sociale Studies (www.wmowerkplaatsen.nl).
- Tonkens E. & Verplanke L. (2000), Afscheidsinterview met Peter van Lieshout: 'Beschaving mag weer', *Tijdschrift voor de Sociale Sector*, nr. 1/2 (februari), p.4-9.
- Van der Laan G. (2006), *Maatschappelijk werk als aandacht: inbedding en belichaming*, Uitgeverij SWP, Amsterdam.
- Van der Laan G. (2003), Presentie als ingebedde interventie, *Sociale Interventie*, jaargang 12, nr. 2, p.68-75.
- Van Doorn L. (2009), *Maatschappelijk dienstverleners in een veranderende omgeving*, Marie Kamphuis-lezing 2009, Marie Kamphuis Stichting, Bohn

- Stafleu van Loghum, Houten.
- Van Doorn, L. (2008), *Sociale professionals en morele oordeelsvorming*, Openbare les juni 2008, Lectoraat Innovatieve maatschappelijke dienstverlening, Kenniscentrum Sociale Innovatie, Utrecht.
- Van Ewijk H. (2010), *Maatschappelijk werk in een sociaal gevoelige tijd*, rede uitgesproken ter gelegenheid van de aanvaarding van het bijzonder hoogleraarschap 'Grondslagen van het maatschappelijk werk' aan de Universiteit voor Humanistiek, Humanistics University Press, SWP, Amsterdam.
- Van Regenmortel T. (2011), Ervaringsdeskundigheid in de geestelijke gezondheidszorg met betrekking tot werk, *Welzijns gids (Gezondheidszorg, Geestelijke gezondheidszorg)*, Afl. 79 (januari 2011), Reg.1-Reg.22, Kluwer.
- Van Regenmortel T. (2010a), Empowerment en maatschappelijke kwetsbaarheid, bijdrage in het Jubileumboek van de Provinciale Raad voor de Volksgezondheid en Maatschappelijke Zorg (PRVMZ) (1960-2010), *De Gezondheidsagenda voor de Toekomst*, p.130-143, PRVMZ, 's-Hertogenbosch.
- Van Regenmortel T. (red.) (2010b), *Empowerment en participatie van kwetsbare burgers. Ervaringskennis als kracht*, Amsterdam: SWP.
- Van Regenmortel T. (2009a), Empowerment in de geestelijke gezondheidszorg, *Neuron*, vol 14, nr.8, p.309-314. (ook in het Frans)
- Van Regenmortel T. (2009b), Empowerment als uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg, *Journal of Social Intervention: Theory and Practice*, volume 18, issue 4, p.22-42.
- Van Regenmortel T. (2008), *Zwanger van empowerment. Een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg*, oratie, Fontys Hogescholen Sociale Studies, Eindhoven.
- Van Regenmortel T. (2002a), *Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede*, Acco, Leuven/Leusden.
- Van Regenmortel T. (2002b), Empowerment en Maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede, in Vranken et al., *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 2002*, Acco, Leuven/Leusden, p.71-84.
- Van Regenmortel T. (1996), *Maatzorg. Een methodiek voor het begeleiden van kansarmen. Theorie en praktijk in het OCMW van Genk*, Acco, Leuven/Amersfoort.
- Van Regenmortel T. & Fret L. (1999), Van moralisme tot empowerment als ethisch perspectief binnen het welzijnswerk en van armoedebestrijding, in Vranken et al., *Armoede en Sociale Uitsluiting, Jaarboek 1999*, Acco, Leu-

- ven/Amersfoort, p.291-313.
- Van Regenmortel T., Demeyer B. & Vandenbempt K. (1999), *Ervaringsdeskundigen in de armoede. Meerwaarde en methodieontwikkeling*, HIVA-K.U. Leuven, Leuven.
- Van Regenmortel T., De Veirman B. & Vercaeren M. (2000), *Tewerkstellingsmogelijkheden voor ervaringsdeskundigen in de armoede. Een kwestie van visie en voorwaarden*, HIVA-K.U. Leuven, Leuven.
- Zimmerman M.A. (2000), Empowerment theory: psychological, organizational and community levels of analysis, in Rappaport & Seidman (eds), *Handbook of Community Psychology*, Kluwer Academic/Plenum Publishers, New York, p.43-63.

De Marie Kamphuis Stichting (MKS)

De naam van Marie Kamphuis staat voor: initiatieven nemen, doorzettingsvermogen tonen, trots zijn op het beroep van maatschappelijk werker en er steeds op uit zijn om dit beroep bij bestuurders en het grote publiek onder de aandacht te brengen. En niet in de laatste plaats voor het op flexibele wijze inpassen van nieuwe ontwikkelingen op het terrein van methoden en technieken in de praktijk van het maatschappelijk werk in Nederland. Het lag daarom voor de hand dat haar naam verbonden zou worden aan de in 1989 opgerichte stichting voor de vestiging van de bijzondere leerstoel 'Grondslagen van het maatschappelijk werk' aan de universiteit van Utrecht. Tegelijkertijd beseft het bestuur van de MKS dat deze keuze de verplichting inhoudt om niet alleen in haar naam, maar ook met de haar kenmerkende inzet en overtuigingskracht de grondslagen van het maatschappelijk werk verder uit te bouwen en dit werk voor het voetlicht te brengen.

DE BIJZONDERE LEERSTOEL

Vooruitlopend op de vestiging van de bijzondere leerstoel in 1994 werd in november 1993 het congres 'De lerende professie' gehouden. Daarin werd een overzicht gegeven van de stand van zaken in het Nederlandse maatschappelijk werk en naderhand verscheen een boek met dezelfde titel. Met zijn oratie 'Leren van gevallen' gaf bijzonder hoogleraar Geert van der Laan in 1994 de richting aan waarin volgens hem de verbinding tussen praktijk en theorie gevonden moet worden. Vanaf die tijd heeft de bezetter van de leerstoel in binnen- en buitenland een groot aantal artikelen gepubliceerd over allerlei facetten van en ontwikkelingen in het maatschappelijk werk, heeft hij deelgenomen aan talloze congressen en seminars en is hij betrokken bij vele projecten op het gebied van het maatschappelijk werk. Hij had een werkzaam aandeel in de viering van het honderdjarig bestaan van het maatschappelijk werk in Nederland en gaf mede sturing aan het project Casus Consult dat via het internet het leren van gevallen van maatschappelijk werk in praktijk brengt. De leerstoel werd op 1 oktober 2005 gevestigd aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht. Geert van der Laan was aan deze leerstoel als bijzonder hoogleraar verbonden totdat hij wegens ziekte per 1 januari 2008 zijn loopbaan moest beëindigen. Vanaf 1 oktober 2009 bezet prof.dr. Hans van Ewijk de leerstoel als buitengewoon hoogleraar.

MKS-LEZING EN MKS-PRIJS

Het vestigen en in stand houden van de bijzondere leerstoel is een belangrijk maar niet het enige initiatief van de MKS. Zo organiseert zij om de twee jaar een Marie Kamphuis-lezing waarin onderwerpen op het snijvlak van maatschappelijk werk en maatschappelijke ontwikkelingen worden besproken. Ook reikt zij, eveneens om de twee jaar, de Marie Kamphuis-prijs uit aan personen of instellingen die een bijdrage hebben geleverd aan innovaties op het gebied van uitvoerend maatschappelijk werk. De eerste MKS-lezing werd gehouden op 18 november 1999 door prof.dr. Walter Lorenz van de universiteit van Cork (Ierland) en droeg als titel 'Facing up to history - social work between timeless universalism and contingent particularism'. Een coreferaat werd verzorgd door Nora van Riet.

De tweede lezing werd op 21 november 2001 gehouden door prof.dr. Jan Willem Duyvendak en had als titel 'Maatschappelijk (op)bouwwerk? De actualiteit van Marie Kamphuis en Jo Boer'. Een coreferaat werd verzorgd door drs. Lies Schilder.

De derde Marie Kamphuis-lezing werd gehouden door dr. Eileen Munroe, die als hoogleraar verbonden is aan de London School of Economics. Dr. Eileen Munroe heeft gepubliceerd over de verhouding tussen uitvoerend maatschappelijk werk (vooral over het werk in de kindbescherming) en wetenschappelijk onderzoek. Zij is zelf afkomstig uit het maatschappelijk werk en is door haar universitaire studie overtuigd geraakt van de noodzaak dat in het maatschappelijk werk meer gebruikgemaakt wordt van de resultaten van wetenschappelijk onderzoek. In haar lezing nuanceert zij dit standpunt omdat in Engeland door een te eenzijdige nadruk op het toepassen van risk assessment instruments de intuïtieve skills van maatschappelijk werkers geen kans meer krijgen. Het coreferaat werd gehouden door prof.dr. Corine de Ruiter.

De vierde Marie Kamphuis-lezing werd gehouden door Rob van Pagée en Jan van Lieshout, die de Eigen Kracht Conferenties voor het voetlicht brachten. Het coreferaat werd verzorgd door prof.dr. Carol van Nijnatten.

De vijfde Marie Kamphuis-lezing werd gegeven door prof.dr. Peter Marsh, verbonden aan de faculteit Social Sciences van de Universiteit van Sheffield (GB) en het coreferaat werd verzorgd door prof.dr. Geert van der Laan.

De zesde lezing werd gehouden door dr. Lia van Doorn met de titel 'Maatschappelijk dienstverleners in een veranderende omgeving'. Het coreferaat met de titel 'Effectief of niet, dat is de kwestie' werd verzorgd door dr. Lou Jagt.

De MKS-prijs werd in 2002 gewonnen door Wil van Duuren en Janny van Heerbeek voor het project Meidengroep van Jeugd en Gezin in Gouda, in 2004 door Hilda van Spijker, Annemiek Blom, Diny Rozendal en Titia Brouwer met het project 'Dutch four' van de Academische ziekenhuizen in Utrecht, Amsterdam en Nijmegen en in 2006 door Resy Abel en Zeki Celik-kaya van de Stichting Maatschappelijke Dienstverlening in Delfshaven met het project Programma Oudere Migranten (POM).

In 2008 werd de prijstoekenning gewijzigd. In plaats van één winnaar werden door de jury drie genomineerden aangewezen die op de uitreikingsbijeenkomst als winnaar van de eerste, tweede en derde prijs bekend werden gemaakt. Dat waren respectievelijk Maartje Jongen en Carin Raven met het project Spraakmakers in Amsterdam, Rosi Ipskamp en André Moerman met het project Stabilisatiemethodiek in Arnhem en Linda Lobbezoo van het Jeugdinterventieteam in Middelburg.

In 2010 werd de MKS-prijs gewonnen door de Stichting Maatschappelijke Dienstverlening in Delfshaven met het project 'Goud Delven'. De tweede prijs ging naar Porthos maatschappelijk werk in Middelburg met het project 'Veilige Start Zeeland' en de derde prijs naar de Lumens Groep in Eindhoven met het project 'Aan beide zijden van de voordeur'.

MKS-WEBSITE EN MKS-ARCHIEF

De MKS presenteert zich ook op het internet met de website www.mks.nl (bezoekersaantal tot nu toe rond de 2000) waarop informatie te vinden valt over de stichting, over Marie Kamphuis, over maatschappelijk werk, over maatschappelijk werkers (The Hall of Fame) en over het MKS-archief. Dit laatste verdient enige toelichting. In het kader van haar dissertatieonderzoek naar sekse en de geschiedenis van het maatschappelijk werk in Nederland en de Verenigde Staten (1996) ontdekte historica Berteke Waaldijk dat Marie Kamphuis beschikte over een uitgebreide collectie publicaties op het gebied van maatschappelijk werk. Deze collectie is van groot belang voor wetenschappelijk onderzoek naar de geschiedenis en grondslagen van het maatschappelijk werk. De MKS heeft het vervolgens tot haar taak gerekend te zorgen voor een plaats waar de collectie van Marie Kamphuis, uitgebreid met ander materiaal, kan worden ondergebracht, bewaard en ontsloten. Dankzij een schenking van de (voormalige) Stichting Voorziening ter Ondersteuning van de Landelijke Taken van het Maatschappelijk Werk en de medewerking van de Universiteit voor Humanistiek kon het Marie Kamphuis-archief zijn

deuren openen. Dit gebeurde op 29 september 1999 tijdens de feestelijke opening van het jubileum '100 jaar maatschappelijk werk; helpen kun je leren'. Het MKS-archief wil een centrum zijn voor de geschiedenis van het Nederlandse maatschappelijk werk en ziet de verzameling van Marie Kamphuis als een basis van de collectie. Een lastig punt hierbij is dat beheer en uitbreiding van het archief professionele inbreng vragen en dat hieraan kosten zijn verbonden, die de MKS niet of nauwelijks kan dragen. De stichting krijgt geen overheidssubsidie en is voor haar werk afhankelijk van donaties en giften van derden.

De MKS is een stichting die wordt gedragen door mensen die zich verbonden voelen met het maatschappelijk werk. Om de herkenbaarheid van de stichting te vergroten vermelden wij namen en functies van de bestuursleden in alfabetische volgorde: drs. Anoushka Boet, medewerkster Movisie, Rik Bovenberg, directeur van de AMW-instelling Maatschappelijke Dienstverlening Flevoland in Lelystad, Arjan Dolaar, beheerder mediatheek Hogeschool Arnhem-Nijmegen, drs. Harry Hens, manager beroepsontwikkeling bij Movisie in Utrecht, dr. Lou Jagt, voormalig docent aan de Avans Hogeschool in Breda, drs. Marlies van der Linden, voormalig docent aan de Hogeschool van Amsterdam en opleider van supervisors, dr. Lisbeth Verharen, docent theorie en methoden maatschappelijk werk en dienstverlening aan de Hogeschool van Arnhem en Nijmegen, Rien Vlam, medewerker NVMW en prof.dr. Berteke Waaldijk, hoogleraar aan de Universiteit van Utrecht.

Prof.dr. Hans van Ewijk, bijzonder hoogleraar aan de Universiteit voor Humanistiek in Utrecht en lector aan de Hogeschool van Utrecht, is adviseur van het bestuur.

Henny Dhondt verzorgt secretariaatswerkzaamheden voor de MKS.

Foto: Egon van Hooft

PROF.DR. TINE VAN REGENMORTEL promoveerde in 2002 op het proefschrift *Empowerment en maatzorg. Een krachtgerichte psychologische kijk op armoede* aan de Katholieke Universiteit Leuven en heeft talrijke publicaties over empowerment op haar naam. Zij is sinds 1988 verbonden aan het Onderzoeksinstituut voor Arbeid en Samenleving (HIVA) van de Katholieke Universiteit Leuven, waar ze hoofd is van de onderzoeksgroep 'Armoede, maatschappelijke integratie en migratie'.

Zij doceert tevens aan de Faculteit Sociale Wetenschappen in de Master Sociaal Werk van diezelfde universiteit. Sinds 2007 is ze als lector Empowerment en maatschappelijk kwetsbare groepen verbonden aan de Fontys Hogeschool Sociale Studies in Eindhoven. Met haar oratie *Zwanger van empowerment, een uitdagend kader voor sociale inclusie en moderne zorg* in 2008 en het boek *Empowerment en participatie van kwetsbare burgers. Ervaringskennis als kracht* (SWP) in 2010, zette ze empowerment ook in Nederland op de agenda van wetenschap, praktijk, onderwijs en beleid.

MKS

Marie Kamphuis STICHTING